

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.131

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Кельбя С.Г.,
к.ю.н., викладач юридичного факультету
Буковинський університет

У статті на основі досвіду Київської Русі аналізуються процеси становлення правовладдя в Україні. Зазначається, що після виникнення держави у східних слов'ян звичаї поступово починають набувати правового характеру і трансформуються у компетенції органів влади та управління. Констатується, що становлення основ правовладдя у Київській Русі відбувалося в процесі поступового перетворення звичаю на окрему норму звичаєвого права. Соціальні зміни, які відбувалися у процесі розвитку держави призводили до того, що звичаї періоду військової демократії поступово втрачали чинність. Відзначається, що влада санкціонувала ті звичаї, котрі знаходили своє практичне застосування в нових суспільних умовах. У такий спосіб вони перетворювалися на норми звичаєвого права. Водночас подальший державно-правовий розвиток поставив на порядок денний питання щодо прийняття писаного законодавства, внаслідок чого окремі норми звичаєвого права втратили чинність. Обґрунтовується, що законодавча діяльність здійснювалася князями шляхом видання князівських та церковних статутів, міжнародних договорів, договорів між собою та договорів з населенням. Крім місцевого права функціонували також і норми візантійського права, що особливо яскраво проявилися у сфері церковного законодавства.

Ключові слова: державотворення, звичаєве право, Київська Русь, правовладдя, правосуддя.

Кельбя С. Г. / СТАНОВЛЕНИЕ ОСНОВ ПРАВОВЛАСТИЯ В УКРАИНЕ: ОПЫТ КИЕВСКОЙ РУСИ / Буковинский университет, Украина

В статье на основе опыта Киевской Руси анализируются процессы становления правовластия в Украине. Отмечается, что после возникновения государства у восточных славян обычаи постепенно начинают приобретать правовой характер и трансформируются в компетенции органов власти и управления. Констатируется, что становление основ правовластия в Киевской Руси происходило в процессе развития государства, приводили к тому, что обычаи периода военной демократии постепенно утратили силу. Отмечается, что власти санкционировали обычаи, которые находили свое практическое применение в новых общественных условиях. Таким образом они превращались в нормы обычного права. В то же время дальнейшее государственно-правовое развитие поставило на повестку дня вопрос о принятии писаного законодательства, в результате чего отдельные нормы обычного права утратили силу. Обосновывается, что законодательная деятельность осуществлялась князьями путем издания княжеских и церковных уставов, международных договоров, договоров между собой и договоров с населением. Кроме местного права функционировали также и нормы византийского права, особенно ярко проявившиеся в сфере церковного законодательства.

Ключевые слова: государство, обыденное право, Киевская Русь, правовластие, правосудие.

Kelbya S.H. / THE ESTABLISHMENT OF THE PRINCIPLES OF THE RULE OF LAW IN UKRAINE: THE EXPERIENCE OF KYIVAN RUS / Bukovyna University, Ukraine

The article analyzes the processes of establishing the rule of law in Ukraine based on the experience of Kyivan Rus. It is noted that after the emergence of the state among the Eastern Slavs, the customs gradually began to acquire a legal character and were transformed into the competence of the authorities and management. It is stated that the formation of the foundations of the rule of law in Kyivan Rus took place in the process of gradual transformation of custom into a separate norm of customary law. Social changes that took place during the development of the state led to the fact that the customs of the period of military democracy gradually lost their validity. It is noted that the authorities sanctioned those customs that found their practical application in new social conditions. In this way, they were transformed into norms of customary law. At the same time, further state-legal development put on the agenda the issue of the adoption of written legislation, as a result of which certain norms of customary law lost their validity. It is substantiated that legislative activity was carried out by princes by issuing princely and church statutes, international treaties, treaties between themselves and treaties with the population. In addition to local law, the norms of Byzantine law also functioned, which were particularly evident in the field of church legislation. It is noted that the specificity of the legal system of that time is reflected in the articles of *Ruska Pravda*, which is a codified collection of legal norms of Kievan Rus. It is emphasized that in the process of ensuring legal relations in the state, a special role was played by the introduction of Christianity, which primarily regulated the relationship between church and secular authorities. It is noted that the foundations of justice, which had a private-competitive nature, were formed in the Old Rus period. This was explained by the fact that, on the one hand, the main thing in the court process was the accusation, without which it was impossible to start the proceedings in the case, and on the other hand, the process was adversarial, when a dispute was conducted between equal parties before a court independent of them. It is indicated that the judicial system of the ancient Rus state established the legal status of the parties in the process. The state has not yet acted as a plaintiff, but only assisted in bringing the accused to justice. At the same time, the separation of criminal and civil proceedings was not observed, which led to the establishment of a mixed process, where the parties were officially recognized as equals. Justice in Kyivan Rus was extended to the entire territory of the state and the population and was carried out either directly by the prince or on his behalf by the princely administration.

Key words: state formation, customary law, Kyivan Rus, rule of law, justice.

Постановка проблеми. Станом на кінець IX століття завершується процес політичної консолідації східних слов'ян, наслідком чого стало утворення єдиної держави – Київської Русі. Її центром стало місто Київ, навколо якого об'єдналася значна кількість інших територій. В період Київській Русі спостерігається формування основ правовладдя, яке поступового закріпилося в державі й суттєво впливало на подальший розвиток вітчизняної державності та права. Це позначилося й на безперервності роз-

витку української правової традиції, котра увібрала кращі риси давньоруського періоду, постійно вдосконалюючись в кожному наступну історичну епоху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячували увагу багато відомих учених, серед яких Я. Падох, О. Петришин, О. Сокальська, І. Усенко, М. Цвік, О. Цельєв, М. Чубатий та інші. Віддаючи належне зробленому слід констатувати, що в працях дослідників відображено окремі аспекти досліджуваної проблематики,

а це суттєво актуалізує її комплексне дослідження в умовах сьогодення.

Метою статті є аналіз становлення основ правовладдя в Україні на основі досвіду Київської Русі.

Виклад основного матеріалу. Розвиток Київської Русі відбувався у декілька етапів. На першому із них спостерігаються процеси оформлення суспільних відносин і державного ладу. Вони супроводжуються завершенням формування території держави з чітко встановленими кордонами, встановленням та розвитку державного апарату. Другий етап розвитку Київської держави супроводжувався її найбільшим розвитком, що супроводжувалося формуванням державних інституцій та укріпленням князівської влади. Третій етап позначений розпадом Київської Русі на окремі землі та князівства і супроводжувався процесами феодалної роздробленості держави.

На початковому періоді існування Київської Русі активно відбувався процес становлення давньоруського права, що особливо помітно відбивалося у системі норм усного звичаєвого права. Такими нормами регулювалися питання майнових відносин, кровної помсти тощо. До запровадження християнства на Русі нормами звичаєвого права регулювалися також і шлюбно-сімейні відносини. Зазначені норми також були основою діяльності і компетенції державних органів, податкової системи і збройних сил.

Звичаєве право являло собою збірник юридичних норм, що постають і розвиваються в житті народу. Воно виступало під різними назвами. У літописах та договорах зустрічалося під назвою «звичай», «правда», «закон», «покон», «передання» тощо [8, с. 9]. Звичаєве право відрізнялося від закону тим, що воно не мало автора, адже за своєю природою це був звичай. У своїй основі воно мало глибокі корені, його ніхто не санкціонував та офіційно не публікував, однак міцно вкорінилося у свідомості народу. Зауважимо, що норми звичаєвого права були різними у різних околицях держави. Не дивлячись на свій загальнонаціональний державний характер у різних національних околицях були свої особливості та відмінні погляди: що вважати правом, а що ні. Водночас звернення до історичних традицій та неозначених норм у міру розвитку держави не відповідало духу часу. Все це поступово приводило до того, що держава консолідувалася у чіткі норми права.

Серед важливих пам'яток вправа Київської Русі необхідно назвати договори, як одні із перших письмових й офіційно запроваджених законодавчою владою законів. У контексті нашого дослідження виділимо три групи договорів серед яких міжнародні договори, договори князів між собою та договори між князями і народом, що врегульовували правові відносини на час князювання даного князя.

Серед міжнародних договорів необхідно виділити договори між Київською Руссю та Візантією. Активний державно-правовий розвиток Київської Русі вимагав нормативно-правового регулювання політичної соціальної та економічної сфери. Першими відомими нормативно-правовими актами, які дійшли до наших днів вважаються договори з Візантією [4, с. 223]. Справа в тому що Візантія знаходилась неподалік Київської держави, у зв'язку з чим Київські князі були пов'язані з нею торговельними відносинами. Це вимагало упорядкування прав і обов'язків українських купців у Візантії, та візантійських купців на території України. Унормування відносин між державами було спрямовано також і на забезпечення добросусідських відносин.

Аналізуючи зміст договорів можемо простежити, що в їх основі були норми публічного, міжнародного і приватного права. Мова йде зокрема про постанови на випадок розбиття кораблів на чужому березі, постанови про обмін полоненими, про видачу злодіїв тощо. За своєю природою договори містили у норми як візантійського так і українського права [8, с. 16].

Що стосується міжкнязівських договорів, то вони основною метою мали усталити відносини між конкретними

князями та князівськими володіннями. Після смерті князя Ярослава Київська Русь розпалася на окремі князівства, внаслідок чого постала реальна необхідність укладення такого виду договорів, які здебільшого являли собою оборонні союзи. У таких союзах князі зобов'язувалися один одному щодо не підбурювання проти нього інших князів і передбачали спільну боротьбу проти зовнішніх ворогів. Такі договори супроводжувалися присягою [8, с. 18].

Одночасно потрібно згадати і про договори князів з населенням. Справа в тому що місцеве населення часто виявляло жваве зацікавлення у місцевих справах. У зв'язку з цим воно часто з'ясовувало офіційну позицію князя стосовно збереження чинних норм та правових звичаїв і чи не буде він вчиняти дії, що могли би нанести шкоду народу. З цією метою населення укладало з князем своєрідний договір, який охоплював широке коло питань в частині місцевої адміністрації, судочинства тощо. До кінця XII століття такі договори носили здебільшого усний характер, однак поступово договори з князем склалися у письмовій формі. Письмові відомості, що дійшли до наших днів засвідчують зобов'язання князя не чинити насильства, здійснювати владні повноваження на основі загальнонаціональних норм та безпосередньо вершити судочинство.

Основи правовладдя в Київській Русі доволі чітко простежуються у нормах Руської Правди, котру традиційно прийнято поділяти на три редакції: Коротка Правда, Розширена Правда і Скорочена Правда. Коротка правда увірнула в себе норми руського права в період становлення феодалного ладу у Київській Русі. Вона складається з кількох частин, які були написані у різний час. Найдавнішою із них є Правда Ярослава, яка з'явилася на початку XI століття. Процес остаточного складання документа можемо датувати кінцем XI або ж початком XII століття. Розширена Правда являє собою збірник норм розвинутого феодалного права, яке набуло значного поширення у Київській Русі. Хронологічно документ датується XII – початком XIII століття. Скорочена редакція Руської Правди, на думку науковців, є переробленням одного із списків Поширеної Правди, що відбувався в умовах централізованої державної політики, а її датування припадає на XV століття [4, с. 223-224].

Відзначимо, що Руська Правда сприяла піднесенню ролі права у суспільстві й була підсумком розвитку юридичної думки в державі. Забезпечуючи праві відносини у давньоруській державі, вона відображала ті суспільні відносини, які склалися в Київській Русі, та закріплювала у своїх нормах ті порядки, в які безпосередньо обумовлювала самою природою давньоруського суспільства. Не можна не погодитись із думкою відомого дослідника українського права М. Чубатого, який відзначав: «щодо значення «Руської Правди» в історії нашого права, треба ствердити, що вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правової системи, пануючої в київській державі. Той, хто хоче студіювати історію українського права цього часу, мусить зачати від «Руської Правди», яка побіч системи нашого правового життя дає нам також можливість студії прогресивного розвитку юридичних поглядів серед українського народу» [8, с. 33].

Особливу роль у забезпеченні правових відносин Київської Русі відіграло запровадження християнства, яке у першу чергу врегулювало взаємовідносини між церковною і світською владою. У зв'язку з цим було запроваджено церковні статuti князів Володимира та Ярослава. Паралельно православна церква активно користувалася нормами канонічного права [4, с. 224].

У церковному статuti Князя Володимира доволі виразно простежується принцип правовладдя у Київській Русі. На переконання дослідника О. Целєва, «він проявився, по-перше, у самому затвердженні іншої, не світської, церковної юрисдикції над певним колом суб'єктів і справ, а

по-друге у змісті приписів, наприклад, суворішої заборони втручання у справи церковних судів» [7, с. 53]. Зазначені норми передбачали поширення санкцій за порушення статуту як на князівських посадовців, так і князівських нащадків. Таким чином, можемо спостерігати заборони для світської влади щодо втручання у справи церкви, які доволі чітко відображалися у статуті. У державі, де князь виступав уособленням всієї повноти верховної влади, це був важливий крок в утвердженні верховенства божественного права.

Статуту князів Володимира і Ярослава ефективно використовувалися у судовій практиці церковних судів. Про актуальність їх норм говорить той факт, що впродовж багатьох століть тексти цих джерел виправлялися і переписувалися [6, с. 87]. Давнішні терміни замінялися новітніми, застарілі та нечинні норми доповнювалися або замінялися.

Норми статуту Володимира до компетенції духовного суду відносили справи про спадщину. Даний факт підтверджується у статтях Руської Правди. Документ засвідчує також і той факт, що у справах про спадщину застосовувалися як візантійські постанови, так і давньоруські звичаї. Одночасно статуту норми сімейного права було виведено з підсудності світської влади. При цьому перераховуються категорії справ, що були передані до компетенції церковного суду. До них відносились справи про перелобство, розлучення, зґвалтування, порушення християнського шлюбного права. Потрібно звернути увагу, що на Русі навряд чи могла бути строго розмежована підсудність княжих і єпископських судів. Розмежування, ймовірно, мало місце в суто церковних справах, або ж у справах «про церковних людей». Очевидно що такий розподіл у той час ще не набув практики масового застосування. Церковні суди також не зразу виявляли готовність до виключної самостійності стосовно тих положень, які уміщуються в статуті.

Наприкінці IX століття в Київській Русі простежуються основи цивільного права. Так суб'єктами майнових відносин визнавалося усе вільне населення держави. Однак до цієї категорії не належали холопи, які вважались об'єктами права. Важливо, що цивільна правоздатність наставала з моменту народження особи, а припинялася у випадку смерті або ж перетворення у холопа. Речове право включало в себе право володіння і право користування. Об'єктами цивільно-правового регулювання були речі, а також дії третіх осіб, що пов'язувалися із передачею майна чи наданням особистих послуг. Закріплюючи основи правовладдя у Київській Русі Руська Правда розрізняла право власності на рухоме і нерухоме майно. У зв'язку з цим особлива увага приділялася закріпленню і захисту права феодальної власності на землю [4, с. 224].

Доволі інтенсивно у Київській Русі розвинулось право приватної власності, що зумовило закріплення зобов'язального права. Встановлювались підстави щодо виникнення зобов'язань, якими вважались договори і заподіяння шкоди. Руська Правда доволі чітко називає види таких договорів, серед яких купівля-продаж, особистий найм, позика, поклада, міна.

Був передбачений також договір комісії, що укладався між покупцями. Відомий у цей період також договір дарування. Право власності і його захист пов'язувалося зобов'язанням щодо заподіяння шкоди. Руська Правда своїми нормами передбачала відшкодування особі завданої шкоди внаслідок псування майна або неналежного поводження із ним [4, с. 225].

Доволі високий рівень розвитку у досліджуваний період мало також кримінальне право. Потрібно відзначити що законодавство Київської Русі значну увагу приділяло злочинам і покаранням. Суб'єктами злочину могли бути усі вільні люди за винятком холопів і челяді. Це пояснюється тим що вони відносилися до власності господарів, які й

несли відповідальність за їх неправомірні дії. Об'єктами злочинного діяння могли бути влада князя, майно, особистість, звичаї. Відомими на той час були дві стадії вчинення злочину: замах на злочин і закінчений злочин.

Характерно, що норми Руської Правди говорять про співучасть при вчиненні злочину. Зокрема під час вчинення крадіжки закон передбачав притягнення до однакової відповідальності усіх тих осіб, що брали участь у здійсненні даного злочину. При цьому розподілу функцій між учасниками злочину законне ще не знав.

Законодавство Київської Русі чітко розрізняло відповідальність за здійснення державних злочинів. Особливо небезпечним серед них вважалася загроза князівській владі, та безпосередньо посягання на князя. Значна увага приділялася також захисту життя князівської знаті, що перебували безпосередньо у колі князівського оточення.

Серед найбільш поширених злочинів можемо назвати злочини проти особи і злочини проти майна. Серед злочинів проти особи особливо небезпечним було убивство. Даний вид злочину присутній у цілому ряді статей Руської правди. Окремі статті документа стосуються також охорони особи феодала [4, с. 227].

Потрібно відзначити що у Київській Русі на перших порах в основі покарання за особливо тяжкі злочини було покладено відплату. Згодом основною метою покарання стало відшкодування збитків потерпілому і його родичам. Особлива увага у цьому процесі відводилася наповненню державної казни. Покарання відзначалося класовим характером і відбувалося згідно станових привілеїв. Так посягання на життя, майно і честь феодалів каралося набагато суворіше ніж посягання на життя, майно і честь звичайних вільних людей. Тобто можемо спостерігати, що підхід у вирішенні питання щодо захисту інтересів феодалів по відношенню до інших категорій населення був неоднаковим [4, с. 229].

На перших порах найдавнішою формою покарання була помста злочинцю потерпілим чи його родичами. Право помсти зародилося ще у слов'янський період. Кожен вчинок людини, який завдавав шкоди, мав розглядатися в контексті відповідальності приватної особи безпосередньо перед приватною особою. Водночас такі традиції з X ст. поступово нівелюються. Спостерігалися тільки поодинокі випадки здійснення кровної помсти. Щодо основних аспектів про форму помсти та її сукупність прийомів і способів, можемо спостерігати, що законодавець тільки санкціонував те, що раніше допускалося звичаєм. Фактично саме народ ініціював різні форми простої і кваліфікованої смертної кари. Людство як творець звичаю, вигадало багатоманітні жорстокі форми вбивств як помсту. Це мало свою специфіку й призвело до того, що кровна помста передавалася з покоління в покоління в спадщину. Як зазначив з цього приводу дослідник Я. Падох, сама сутність страт стала продуктом періоду помсти і була тільки лише засвоєна державною владою [1, с. 28].

Одним із видів покарань у Київській Русі були грошові стягнення. При цьому такі стягнення склалися з двох частин. Перша справлялася на користь князя, а друга безпосередньо надходила потерпілій стороні в якості компенсації за заподіяний злочинним збиток. У цьому зв'язку одним із найважчих покарань була «віра», що являла собою грошовий штраф у розмірі 40 грн. Даний вид штрафу встановлювався за вбивство вільної людини і справлявся на користь князя. На той момент це була надзвичайно велика сума, яка часто була непідйомна для простої людини [4, с. 229-230].

Окремо необхідно зупинитися й на системі правосуддя, яка мала свої особливості і специфіку. Система правосуддя відзначалася змагальницьким характером, який називався «приватнопозовний» чи «обвинувальний» процес [5, с. 110]. Такий підхід застосовувався з урахуванням того, що основним у процесі виступала сторона звинувачу-

чення, без якої провадження по справі було неможливим. З іншого боку, цей процес мав характеристику змагального, оскільки сторони на рівних правах змагалися перед незалежним від них судом. Особливо виразно такий підхід був притаманний початковому етапу розвитку судово-процесуального права Київської Русі, де приватні начала переважали над публічними [2, с. 11]. Відносини сторін у процесі будувалися за принципом, що мав на меті укладення спеціального договору між сторонами, де обумовлювались предмет спору, суддя, який розглядатиме справу, специфіка явки до суду та інші важливі питання.

У міру розвитку давньоруської держави поступово утверджується розшуковий тип процесу [5, с. 111]. Він приходить на зміну приватноправового процесу і відзначається певними закономірними тенденціями. Проголошувалося, що у суспільстві людина виконує важливу функцію і є активним учасником суспільних відносин. У зв'язку з цим злочин вчиняє шкоду не лише безпосередньо потерпілому та його родині, але й іншим учасникам таких відносин, тобто суспільству загалом. Саме тому суспільна небезпека злочину вважалася причиною того, що захист особистості та переслідування злочинця були справою загальною, а її практична реалізація мала бути забезпечена міцною централізованою державою.

Судова справа розпочиналася із закличу, що являв собою публічне звернення потерпілого до людей. Така процедура доволі детально викладена у статтях Руської

Правди. Зауважимо, що заклич, як і звід та гоніння сліду, були своєрідними формами досудового встановлення відносин між сторонами. Зазначені категорії водночас були дієвими способами взаємодопомоги громад, які передбачали участь широкого кола людей, близьких потерпілому [3, с. 42-43].

Стосовно правового статусу сторін у процесі, потрібно відмітити що держава ще не виступає як позивач навіть у кримінальних справах. Вона допомагає приватній особі у процесі вчинення дій, що пов'язані із переслідуванням обвинуваченого. На початковому етапі розвитку держави суттєвих відмінностей між цивільним та кримінальним процесом не спостерігалось. У зв'язку з цим вчені виокремлюють появу змішаного процесу [3, с. 40], де сторони наділялися однаковими правами. При цьому сторонами іменуються приватні особи, такі як рід, громада, сім'я, потерпілі.

Висновки. Таким чином, в період Київської Русі основи правовладдя на перших порах ґрунтувалися на нормах звичаєвого права, котрі згодом сформували систему правових норм, що поступово були санкціоновані тогочасними державними структурами. Усна форма звичаєвого права формалізувалась у письмовому вигляді і стала основою системи тогочасних міжнародних договорів, договорів князів між собою та народом, «Руської Правди», церковних статутів, князівських уставів, грамот та інших документів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падох Я. Давнє українське судове право / Я. Падох. – Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.
2. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права / Я. Падох. – Мюнхен, 1951. 131 с.
3. Падох Я. Суди і судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. 128 с.
4. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. 728 с.
5. Сокальська О. В. Коронне «scrutshmt» чи литовсько-руське «выведанье»: досудове слідство на українських землях у XVI столітті / Сокальська О. В. / Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 110-116.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
7. Цельєв О. В. Принцип верховенства права у західній та східній Європі XI-XIII ст.: теологічний аспект / О. В. Цельєв / Наукові записки НаУКМА. 2006. Т. 53. С. 52-55.
8. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947. 88 с.